

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ПРОТИДІІ РОСІЙСЬКІЙ ДЕЗІНФОРМАЦІЇ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ «ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ»

***Анотація.** У статті аналізується досвід провідних країн ЄС щодо протидії дезінформації з боку Російської Федерації. Розглянуто відповідне законодавство та організаційні й практичні заходи, спрямовані на боротьбу з прокремлівською пропагандою та дезінформацією. Проаналізовано проблему імплементації зазначеного європейського досвіду в Україні з метою створення ефективної системи стратегічних комунікацій для протидії російській дезінформації.*

***Ключові слова:** холодна війна, друга холодна війна, гібридна війна, гібридна інформаційна агресія, інформаційна війна, пропаганда, дезінформація, стратегічні комунікації.*

***Annotation.** The article analyzes the experience of the leading EU countries in counteracting disinformation from the Russian Federation. Their legislation and organizational and practical measures aimed at combating pro-Kremlin propaganda and disinformation are considered. The mentioned experience from point of view its implementation in Ukraine aiming to create effective system of strategic communication for countering Russian disinformation was analyzed.*

***Key words:** cold war, second cold war, hybrid war, hybrid information aggression, information struggle, information war, propaganda, disinformation, strategic communication.*

***Аннотация.** В статье анализируется опыт ведущих стран Европы в противодействии дезинформации со стороны Российской Федерации.*

* аспірант Національного інституту стратегічних досліджень

Рассматривается соответствующее законодательство, организационные и практические мероприятия, направленные на борьбу с прокремлевской пропагандой и дезинформацией. Указанный опыт проанализирован с целью его имплементации в Украине для создания эффективной системы стратегических коммуникаций, способной противодействовать российской дезинформации.

Ключевые слова: *холодная война, вторая холодная война, гибридная война, гибридная информационная агрессия, информационная борьба, информационная война, пропаганда, дезинформация, стратегические коммуникации.*

Постановка проблеми. 9 листопада 1989 року впав Берлінський мур, що більшість політиків та політологів розцінили як символічний акт закінчення «холодної війни». Один з фрагментів Берлінського Муру слугує навіть пам'ятником при вході до нової будівлі німецького посольства в Києві.

Відповідно, у лексиконі 41-го Президента США Джорджа Буша-старшого з'явилися поняття «нового світового порядку» (1989 р.) й «багатополюсного світу» (1990 р.). «Війна в Затоці» 1991 року («Persian Gulf War») була, згідно Джорджа Буша-старшого «чимось більшим, аніж війною за окремо взяту малу країну, це була велика ідея; новий світовий порядок...[апробація] нових підходів до того, як діяти з іншими державами [апробація] мирних способів розв'язання суперечок, солідарності проти агресії скорочення й контролю арсеналів зброї й справедливого поводження з усіма людьми» [19].

У підписаній Джорджем Бушем-старшим Стратегії національної безпеки США 1990 р. стверджувалось (щоправда під знаком запитання), що світова стабільність віднині ґрунтуватиметься не на американсько-радянській біполярності, а на глобальній взаємозалежності країн та мультиполярності. Поводження щодо СРСР, який на той час ще продовжував формально існувати, «Стратегія» вбачала у наступному: «Нашою метою є подолання ізоляції СРСР («containment»), пошук шляхів його інтеграції у міжнародну систему як

конструктивного партнера. Вперше за увесь повоєнний період ця мета уявляється здійснимою» [17].

Нову геополітичну реальність наприкінці 80-х – на початку 90-х років у рожевих тонах описували чимало відомих політологів. Френсис Фукуяма сформулював, зокрема, концепт «кінця історії», тобто остаточної перемоги ліберальної ідеології над авторитарними й тоталітарними ідеологіями [14]. Джозеф Най-молодший сформулював концепт «м'якої сили» як «ефективного засобу досягнення успіху в світовій політиці», яка спочатку доповнить, а згодом, ймовірно, витіснить з міжнародних відносин грубу «жорстку силу» [18].

Ці та інші подібні концепти покликані були надати підстави для сприймання нової реальності, у якій поступово зникала примара Третьої Світової війни. Проте уже станом на початок «десятих» років ХХІ століття примара повернулася й розпочалася Друга «холодна війна».

Формальною точкою відліку цієї війни, яка точиться переважно в інформаційному просторі, можна вважати квітневе 2005 року Послання президента РФ В.Путіна Федеральним Зборам РФ, у якому він розцінив розпад СРСР як «найбільшу геополітичну катастрофу століття» [11]. Згодом російський президент у чотиригодинному фільмові-інтерв'ю західному режисеру Оліверу Стоуну («The Putin Interviews») пояснив свою точку зору щодо «геополітичної трагедії» тим, що, мовляв, утворення нових незалежних республік ознаменувало «громадянську війну» [7].

Один з колишніх керівників британської спецслужби МІ6 Джон Соверс (John Sawers) описує ситуацію наступним чином: «Ми входимо в еру навіть більш загрозову, ніж холодна війна, бо тут не йдеться про фокусування на стратегічному протистоянні Москви й Вашингтону» [23].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На міжнародній арені за останній час напрацьовано значний досвід протидії російській інформаційній агресії, гідний запозичення Україною, яка після 2014 року є сама об'єктом подібної «гібридної агресії» [12].

Проблемами інформаційної безпеки, інформаційної війни, протидії впливу

російської пропаганди та дезінформації, займалося чимало українських дослідників: В.Горбулін, О.Литвиненко, Д.Дубов, В.Петров, М.Ожеван, Т.Черненко, В.Конах, Г.Почепцов, В.Карпенко, В.Ліпкан, В.Остроухов, Я.Короход та інші. Які в різні періоди аналізували інформаційний простір України, вказували на характерні риси інформаційної експансії Росії, яка використовує в своїх цілях вітчизняні ЗМІ для поширення неоімперіалістичних ідей. О.Саприкін, П.Шевчук, І.Костюк, О.Цуканова досліджували у різний спосіб проблеми інформаційних війн, розкривали сутність інформаційних впливів на українське суспільство.

Особливо слід підкреслити внесок провідних західних аналітиків: Дж. Найя-молодшого, М.Галеотті, П.Померанцева, К.Пола, В.Метьюс та ін., доповіді яких стали підставою для прийняття важливих державних рішень у напрямі протидії російській «гібридній» інформаційній агресії.

Виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на досить велику кількість досліджень та публікацій на тему інформаційного протиборства, проблема ефективної боротьби з російською інформаційною агресією, яка застосовує новітні технічні можливості та маніпулятивні технології, залишається актуальною та остаточно невирішеною, оскільки «гібридна» за своїми постмодерними характеристиками друга «холодна війна» має свою специфіку, яка не завжди враховувалася дослідниками.

Антизахідна (зокрема, антиамериканська та антиєвропейська) й антиукраїнська інформаційно-пропагандистські кампанії, розв'язані РФ, виявили недосконалість, непристосованість до умов «гібридної війни», не тільки вітчизняного, але й західного законодавства у напрямі організації відсічі ворожій пропаганді та дезінформації. Слабкість й низьку ефективність, неналежний рівень скоординованості організаційно-практичних заходів продемонстрували державні органи влади, елементи громадянського суспільства, експертного та наукового середовищ, журналістів, активістів.

Формулювання цілей статті. Завданням даної статті є дослідження відповідного європейського досвіду протидії російській інформаційній агресії

шляхом прийняття та імплементації законодавчих, організаційних й практичних заходів, можливостей імплементації цього досвіду Україною.

Виклад основного матеріалу. Впродовж більше чотирьох років (від березня 2014 р.) Україна тримає активну оборону на усіх фронтах «гібридної війни» з РФ з інформаційним включно. Йдеться зокрема про активну протидію російській масованій дезінформації. Небезпеку кремлівської стратегії маніпулювання громадською думкою і «пенетраційного» впливу на внутрішню політику визнали усі провідні країни західного світу – США, Канада, країни ЄС та НАТО. Отже, Україна не є усамітненою у своїх зусиллях протистояти агресорові.

На думку європейських експертів, російська пропаганда виявилася надзвичайно гнучкою, і саме тому вона може орієнтуватися на всіх. Росія дуже добре визначає як атакувати держави-члени ЄС через дезінформацію: для Німеччини вони зосереджувались на міграції, для Литви – на меншинах, для Великобританії – на Brexit, для Іспанії – на сепаратистських питаннях. ЄС має конкретно визначити, де загроза для кожної держави-члена [15; 10].

Виходячи з цього, не зайвим є звернутися до наукового визначення поняття «дезінформації» в сенсі характеру її впливу на різноманітні цільові аудиторії. За версією «Oxford Living Dictionary» під дезінформацією слід розуміти «хибну інформацію, спрямовану на введення в оману»; це «пропаганда, створена урядовими організаціями стосовно противників або ЗМІ». Причому, даний словник підкреслює, що в західному політичному лексиконі це поняття закріпилося, починаючи від 1950 р. і є по-суті калькою аналогічного російського слова іншомовного походження («dezinformatsiya») [20].

Радянський «Контррозвідувальний словник» під «дезінформаційними відомостями» пропонує розуміти «спеціально підготовлені відомості, які використовуються з метою створення у супротивника неправильних уявлень про дійсність, на підставі яких він може приймати рішення, які вигідні дезінформуючій стороні». Той же словник намагання вести супротивника у стан заблудження пропонує вважати складовою «активних заходів» («активных

мероприятій») [3].

«Активні заходи» СРСР, спрямовані проти США та їх союзників в роки «холодної війни», українські аналітики з Національного інституту стратегічних досліджень цілковито слушно розглядають як «пролог» до сучасної «гібридної війни» [1].

Дезінформація – це передусім процес маніпулювання інформацією з метою введення певної цільової аудиторії, перед тим як ця аудиторія прийматиме певне важливе рішення, в оману шляхом надання їй неповної інформації, викривлення контексту цієї інформації або певної частини інформації. Мета такого інформаційного впливу завжди зводиться до намагання нав'язати цільовій аудиторії проект рішення, вигідний маніпулятору. Хоча може йтися й про відмову від прийняття не вигідного для маніпулятора рішення. У будь-якому разі кінцева мета — це дія або бездіяльність цільової аудиторії [8].

Таким чином, дезінформація («деза») — це спровокований хитрим маніпулятором усвідомлений акт діяльності чи бездіяльності людини чи групи людей, які перебувають під хибним враженням від дезінформаційного меседжу. Характерною рисою «дези» є її активне використання у воєнний час. При цьому, не важливо, «гаряча» ця війна чи «холодна». Адже масштаб, методи й формат «війни» є не її основним факторами, а, скоріше, лише відбивають специфіку конкретної конфліктної ситуації.

Дезінформаційну кампанію Росія проводить за допомогою різноманітних методів, адаптуючи меседжі під різні цільові аудиторії. Вона сіє дезінформацію, але водночас намагається, щоб її «брехня» була розважальною та емоційно привабливою, прилаштовує неправду до риторики, щоб та відповідала упередженням та установкам аудиторії. Щоб привернути увагу до свого контенту, Росія готова повністю фабрикувати «історії» з використанням фото- й відеоматеріалів для своїх потреб. Ціла низка ЗМІ – від кіно до новин, ток-шоу, друкованих медіа та соціальних мереж – займається просуванням комплексу офіційних російських установок.

На думку іноземних фахівців, характерними особливостями російської

пропаганди є величезні обсяги дезінформації, швидкість надання та постійне її повторювання, відсутність логіки і байдужість до реальності та об'єктивної істини. У доповіді «Брандспойт брехні» – модель російської пропаганди» К.Полта та М.Метьюс визнають, що протистояти російській пропаганді – непросте завдання. Вирішити цю проблему шляхом заборони окремого ЗМІ чи зняття з онлайн окремого повідомлення неможливо. Величезний об'єм пропагандистських повідомлень і використання для їхньої трансляції багатьох каналів робить пропаганду не тільки ефективною, але також менш вразливою. Спростування потребує багатьох зусиль, отже, пропаганда може бути знівельована, лише у разі, якщо аудиторія отримає правдиву інформацію раніше, ніж брехню. Тому автори вважають за потрібне діяти «на випередження», а саме: постійно попереджати про можливість дезінформації; повторювати спростування; надавати факти для розуміння ситуації, які знадобляться після того, як будуть спростовані брехливі тези [21]. До цього варто додати своєчасну оцінку важливості даної дезінформації з точки зору її актуального чи потенційного впливу на процеси прийняття рішень певною цільовою аудиторією.

Виходячи з вищезазначеного, держави для протидії дезінформації здебільшого практикують більш наступальну концепцію боротьби з нею, витрачаючи на це величезні ресурси - часові, грошові та людські. Для зменшення цих витрат Україні слід враховувати досвід іноземних держав та напрацьовані механізми протидії дезінформації в умовах гібридної війни.

На початку квітня 2016 р. Єврокомісія ухвалила «Спільні принципи протидії гібридним загрозам — відповідь Європейського Союзу» (Joint Framework on countering hybrid threats a European Union response) [16]. У цьому документі :

- наголошується на необхідності вироблення державами-членами ЄС узгоджених механізмів реалізації стратегічних комунікацій для протидії дезінформації та публічного викриття гібридних загроз; стратегічні комунікації мають сповна використовувати соціальні медіа, а також традиційні візуальні, аудіо та інтернет-ЗМІ;

- зазначається, що співпраця ЄС та НАТО дозволить обом організаціям більш ефективно реагувати на гібридні загрози;
- стверджується, що провокатори можуть систематично поширювати дезінформацію, у тому числі в межах цілеспрямованих кампаній у соціальних мережах, прагнучи радикалізації окремих індивідів та дестабілізації суспільства.

Крім того, у «Спільних принципах» наголошується, що Служби зовнішніх зв'язків Європейського Союзу, спираючись на діяльність оперативних робочих груп, повинні: (а) оптимізувати роботу лінгвістів, які вільно володіють мовами, що не є офіційними в ЄС; (б) оптимізувати роботу фахівців із соціальних медіа, які можуть проводити моніторинг інформації, яка надходить не з ЄС; (в) забезпечити цілеспрямовану комунікацію для реагування на дезінформацію [16].

У листопаді 2016 р. Європейський парламент прийняв Резолюцію «Стратегічні комунікації Європейського Союзу як протидія пропаганді третіх сторін» [13]. Ухвалений документ ґрунтується на нормативних актах ЄС, зокрема, на Плані дій щодо стратегічних комунікацій (Action Plan on Strategic Communication). У Резолюції зазначається:

- стратегічні комунікації та інформаційна війна є не тільки зовнішнім аспектом ЄС, але й внутрішнім (п. 2);
- дезінформація та пропаганда є складовими частинами гібридної війни (п. 3);
- позитивні меседжі ЄС мають бути наступальними (offensive), а не захисними (defensive) (п. 6).

У пунктах 7-14 викладаються аспекти інформаційного впливу Росії, зокрема, щодо роботи окремих фондів та органів РФ (серед них - «Россотрудничества», телеканалу RT, мультимедійного сервісу «Спутник»).

Європарламент закликав інституції ЄС: проводити моніторинг джерел фінансування антиєвропейської пропаганди (п. 25); збільшити видатки на підтримку свободи ЗМІ у країнах-сусідах ЄС (п. 26).

У вересні 2015 р. розпочала роботу створена зовнішньополітичною службою Євросоюзу оперативна робоча група ЄС зі стратегічних комунікацій

(East StratCom Task Force). діяльність якої спрямована на:

- роз'яснення ключових аспектів політики ЄС, створення його позитивного іміджу та протидія дезінформації;
- загальний розвиток медійного простору в країнах Східного партнерства та країнах-членах ЄС, що передбачає сприяння свободі ЗМІ;
- вдосконалення механізмів, що уможливають передбачення, оцінку та реагування ЄС на дезінформацію, яка поширюється зовнішніми акторами;
- надання інформаційної підтримки делегаціям ЄС в Азербайджані, Вірменії, Білорусі, Грузії, Молдові, Україні.

Першим дітищем East StratCom Task Force стала кампанія «ЄС проти дезінформації», у рамках якої був запуск новий сайт [Euvsdisinfo.eu](https://euvsdisinfo.eu) (<https://euvsdisinfo.eu>) для протидії дезінформації з Росії. Особливостями сайту є наявність останніх новин у правдивій подачі, аналіз прокремлівської дезінформації й викриття прокремлівських фейків.

Сайт є частиною загальної кампанії ЄС для кращого прогнозування й реакції на дезінформацію із Кремля. Він випускає щотижневий Огляд дезінформації, надає інтерактивну статистику й контент англійською, російською й німецькою мовами [2].

East StratCom Task Force відстежує випадки дезінформації й перекручувань у російській і європейській пресі й розсилає регулярні огляди таких випадків офіційним установам країн ЄС, журналістам і дипломатам. Зокрема, 2 жовтня 2017 р. верховний представник ЄС із закордонних справ і політики безпеки Ф. Могеріні заявила: «оперативна робоча група ЄС зі стратегічних комунікацій виявила за два роки понад три тисячі випадків дезінформації з боку російськомовних ЗМІ. Нам важливо аналізувати, прогнозувати і реагувати на цю дезінформацію». Вона також наголосила, що однієї лише протидії дезінформації не досить, і треба приділяти головну увагу роз'ясненню політики ЄС з максимальною прозорістю, розповідати реальні історії про її позитивний вплив на життя людей [5].

З іншого боку, на конференції "Боротьба з дезінформацією в V4", що

відбулась у Варшаві 7 грудня 2017 р., заступник міністра закордонних справ Польщі М. Магеровські закликав до створення в усіх країнах Європи відомств з протидії російській пропаганді, висловивши при цьому наступну мотивацію: «У нинішній формі одна робоча група ЄС East StratCom Task Force нездатна ефективно боротися з дезінформацією, фальшивими новинами й іншими проявами пропаганди». Потрібні, зауважував М. Магеровські, - не тільки спростування міфів, але й ефективна протидія цим міфам, для чого слід розповсюджувати позитивну інформацію [9].

У березні 2018 р. Єврокомісія опублікувала доповідь експертної групи у складі 39 журналістів, медіа-менеджерів, професорів університетів і представників великих американських інтернет-концернів з викладом способів, як ЄС впоратися з дезінформацією й підвищити медіаграмотність. Основні ідеї доповіді зводяться до наступного:

- збільшити допомогу й фінансування незалежних фактчекінгових організацій і тих, хто займається медіакритикою і підвищенням медіаграмотності;
- великі платформи, такі як Facebook, Google, Twitter, слід перетворити на більш "видимі", помітною інформацією, що заслуговує довіри; для цього такі платформи мають ділитися інформацією зі ЗМІ про свої пошукові й рейтингові алгоритми, щоб журналісти краще розуміли, які алгоритми в соціальних мережах сприяють підвищенню рейтингу тих або інших новин, або ж навпаки - працюють на зниження цих рейтингів;
- поліпшити взаємодію соціальних мереж з незалежними ЗМІ, і фактчекінговими організаціями, щоб більш ефективно стежити за потоками новин і здійснювати швидку перевірку з метою вчасно запобігати поширенню дезінформації;
- створити Європейські центри дослідження дезінформації й зміцнити зв'язки між окремими активістами, які займаються фактчекінгом у різних країнах;
- ввести курси медіаграмотності в школах [6].

Нові пропозиції Єврокомісія має намір протестувати таким чином, щоб їх можна було застосувати уже на виборах у країнах Євросоюзу, які відбудуться у

2019 році. Водночас увагу Єврокомісії привернув скандал довкола маркетингової організації «Cambridge Analytica», пов'язаний із витоком особистих даних користувачів Facebook, які використовувалися в електоральних процесах [4]. Саме тому Єврокомісія пропонує дотримуватися Кодексу практики щодо дезінформації. До липня 2018 р. онлайнві платформи повинні розробити та застосовувати загальний практичний кодекс поведінки з метою:

- забезпечення прозорості щодо рекламного вмісту, зокрема політичної реклами, а також обмеження параметрів таргетування для політичної реклами та зменшення виплат тими, хто розміщує подібну дезінформацію;

- забезпечення більшої ясності щодо функціонування алгоритмів та забезпечення сторонньої перевірки;

- полегшення доступу користувачів до різних джерел новин, що представляють альтернативні точки зору;

- впровадження заходів щодо виявлення та закриття фейкових облікових записів та вирішення проблеми автоматичних ботів;

- надання фахівцям, науковцям та державним органам можливості постійно стежити за дезінформацією в Інтернеті.

Єврокомісія також пропонує створити незалежну Європейську мережу фахівців із перевірки фактів (фактчекерів). Вони будуть обрані з держав-членів ЄС в Міжнародну мережу з перевірки фактів, яка діятиме на засадах міжнародного Кодексу принципів перевірки фактів.

Також передбачається створити безпечну Європейську онлайн-платформу з протидії дезінформації на підтримку мережі фактчекерів та наукових дослідників зі збору та аналізу транскордонних даних, а також доступу до даних ЄС. Єврокомісія наголошує на необхідності підвищення медіаграмотності, щоб європейці могли виявляти дезінформацію в Інтернеті та критично підходити до контенту. Комісія закликає держави-члени ЄС збільшувати підтримку якісної журналістики, щоб забезпечити плюралістичне, різноманітне і стійке медіа-середовище.

В ухваленій одноголосно 25 квітня 2018 р. резолюції ПАРЄ (2212) «Захист

редакційної доброчесності» [22], зазначено, що «у деяких країнах державні ЗМІ перетворилися на пропагандистські машини для поширення фейкових новин, рівень довіри населення до журналістів різко падає, європейські держави повинні переглянути своє законодавство і... продовжити протидію дезінформації, яка, зокрема, надходить з боку РФ». ПАРЄ розробила цілу низку корисних Рекомендацій країнам-членам на захист журналістської доброчесності («редакційної цілісності»; «Editor integrity»), які зводяться до наступного:

1. Повністю імплементувати рекомендації Комітету міністрів Ради Європи (2016) про захист журналістів та гарантування свободи ЗМІ.

2. Державним органам влади припинити безкарність за фізичні та словесні напади на журналістів, створити для ЗМІ сприятливе середовище.

3. Поважати стандарти РЄ щодо незалежності та плюралізму громадських ЗМІ, покласти край широкомасштабним спробам впливати на них або намагатися перетворити їх на державні.

4. Переглянути своє національне законодавство щодо: відповідальності за наклеп, додаткового нагляду за ЗМІ під виглядом боротьби з тероризмом, щодо незалежності медіа від політичних та економічних сил.

5. Вивчити питання про величезний дисбаланс у доходах між інформаційними ЗМІ та інтернет-корпораціями та знайти юридичні й практичні рішення для виправлення ситуації, зокрема: спрямувати деякі великі прибутки від цифрової реклами, розміщеної в пошукових системах та соцмережах, до ЗМІ, які інвестують головним чином у розповсюдження новин (це пропонують зробити через зміни до правил оподаткування та авторських прав).

6. Знайти прийнятні способи діяльності інтернет-компаній, аби вони більше виступали як видавці, а не тільки як цифрові платформи.

7. Юридично забороняти пропаганду війни, національної, расової чи релігійної ненависті.

8. Розглянути питання про створення національних наглядових органів для відстеження поширення дезінформації, пропаганди, фейкових новин та пропонування відповідних заходів для протидії цим явищам.

Висновки. Аналіз європейського законодавства та досвіду організаційних й практичних заходів, спрямованих на боротьбу з прокремлівською пропагандою та дезінформацією, створює належні підстави для імплементації відповідного досвіду Україною, дасть змогу обґрунтовано, з урахуванням інтересів громадян та держави, вдосконалити вітчизняну нормативно-правову базу й практику стратегічних комунікацій.

Запозичення закордонного досвіду не повинно відбуватися шляхом автоматичного копіювання документів (нормативних актів, рекомендацій). Подібна імплементація має відбуватися з урахуванням особливостей менталітету українського народу та особливостей української державності на даному конкретному етапі її становлення та розвитку, конкретних обставин, у яких знаходиться Українська Держава на даному етапі її збройного протиборства з Росією.

Список використаних джерел

1. «Активні заходи» СРСР проти США: пролог до гібридної війни: аналіт. доп. / Д.В. Дубов, А.В. Баровська, Т.О. Ісакова, І.О. Коваль, В.П. Горбулін; за заг. ред. Д.В. Дубова. – 2-ге вид. - К. : НІСД, 2017. – 52 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Aktivny_Zahody-Print_Bleed=5mm-4f2c3.pdf
2. В рамках кампанії ЄС з протидії кремлівській дезінформації запустили спеціальний сайт для ефективного моніторингу [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://112.ua/avarii-chp/v-ramkah-kampanii-es-po-protivodeystviyu-kremlevskoy-dezinformacii-zapustili-specialnyy-sayt-dlya-effektivnogo-monitoringa-410858.html>
3. Дезинформационные сведения // Контрразведывательный словарь. М. Научно издательский отдел Высшей школы КГБ. – 371 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.pseudology.org/Abel/KRSlovar2.pdf>
4. Єврокомісія запропонувала нові заходи із боротьби з дезінформацією в інтернеті [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2018/04/26/7081041>.

5. ЄС ввіймав російські ЗМІ на брехні понад 3000 разів [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.depo.ua/ukr/svit/yes-vpiy mav-rosiyski-zmi-na-bre hni-ponad-3000-raziv-20171003650850>
6. ЄС розробив план щодо боротьби з дезінформацією [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.unn.com.ua/uk/news/1720387-yes-rozrobiv-plan-schodo-borotbi-z-dezinformatsiyeu>
7. Меликян, Татьяна. Понять Путина. Что нового Оливер Стоун рассказал миру о Путине / Татьяна Меликян [Електронний ресурс] // Lenta. RU. 13 июня 2017. Режим доступу: <https://lenta.ru/articles/2017/06/13/whoismrputin/>
8. Ожеван М.А. Маніпулятивні стратегії / Микола Ожеван // Підприємництво в Україні. 2001. №9. 27 с.
9. Польша: всем странам ЕС нужно бороться с российской пропагандой [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.bbc.com/russian/features-42316849>
10. Протидія пропаганді та дезінформації: уроки з України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://ukraine-office.eu/counteracting-propaganda-and-disinformation-lessons-from-ukraine2/>
11. Путин В.В. Послание Федеральному Собранию Российской Федерации. 25 апреля 2005 года. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/22931>
12. Світова гібридна війна: український фронт. За ред. В.П.Горбуліна [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/2431/>
13. European Parliament resolution of 23 November 2016 on EU strategic communication to counteract propaganda against it by third parties [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P8-TA-2016-0441+0+DOC+XML+V0//EN>
14. Fukuyama, Francis. The End of History? // The National Interest. 1989 (16): 3–18.
15. Galeotti, Mark. Controlling Chaos: How Russia manages its political war in Europe / Mark Galeotti [Електронний ресурс] // European Council on Foreign Relations, ECFR. Режим доступу: <http://www.ecfr.eu/publications/summary/>

controlling_chaos_how_russia_manages_its_political_war_in_europe

16. Joint Framework on countering hybrid threats a European Union response [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://bit.ly/2t0ywSh>

17. National Security Strategy of The United States. The White House. March 1990. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://nssarchive.us/NSSR/1990.pdf>

18. Nye, Joseph S. Jr. Soft Power: The Means to Success in World Politics / Joseph S. Nye, Jr. NY: Public Affairs, 2004. - PP. 175.

19. Nye, Joseph S. Jr. What New World Order? / Joseph S. Nye, Jr. [Электронный ресурс] // The Foreign Affairs. Spring 1992 Issue. Режим доступа: <https://www.foreignaffairs.com/articles/1992-03-01/what-new-world-order>

20. Oxford living dictionaries. Definition of disinformation in English [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://en.oxforddictionaries.com/definition/disinformation>.

21. Paul, Christopher. Matthews, Miriam. The Russian “Firehose of Falsehood” Propaganda Model / Christopher Paul, Miriam Matthews. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/perspectives/PE100/PE198/RAND_PE198.pdf

22. The protection of editorial integrity. Parliamentary Assembly Resolution 2212 (2018) [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-EN.asp?fileid=24734&lang=en>

23. Wintour, Patrick. World faces cold-war-era threat levels, says former MI6 chief 12 / Patrick Wintour. [Электронный ресурс] // The Guardian. Oct 2016. Режим доступа: <https://www.theguardian.com/politics/2016/oct/12/world-faces-cold-war-era-threat-levels-former-mi6-chief-sir-john-sawers>